

Kassák Lajos és a szürrealizmus*

1925-re, amikor megszületik *Az új művészet él!* című Kassák-írás (amelyik aztán a Korunk egyik programadó írásaként, majd *Az izmusok története* bevezető szövegeként kap kiemelt szerepet az életműben), már a Ma és a Periszkop is árnyaltan ismerteti a szürrealizmus irányzatát, amelyik André Breton 1924-es szürrealista kiáltványával kezdi el világ körüli útját. Ebben a kontextusban beszédes, hogy miként helyezi el Kassák ebben a szövegében a szürrealizmust négy nagy „izmuscsoport-nap” (futurizmus, expresszionizmus, kubizmus, konstruktivizmus) valamelyikének „bolygójaként”. Míg a dada például a futurizmus nagyobb kategóriája alá sorolódik be, a szürrealizmus (a poetizmussal, szuprematizmussal és más irányzatokkal együtt) az expresszionizmus gyűjtőfogalma alá kerül.¹ Az expresszionizmus ebben a leegyszerűsített megközelítésben a cselekvő aktivitás lírai értékévé mélyítése. Nos, ebben a leírásban Breton aligha ismert volna rá a kiáltványában körvonalazott irányzatra. Kassák programadó írásából tehát arra következtethetünk, a konstruktivizmusról írtakkal összevetve ezt a jellemzést, hogy számára ekkoriban egyértelműen a konstruktivizmus jelentette az inspiratív művészeti paradigmát, a szürrealizmusról pedig felületes elképzelései voltak. A kései újraközléskor egyébként ezt állapítja meg Kassák: „Ez a tanulmány mind ismeretanyagában, mind véleménynyilvánításában ma is megállja a helyét, de az idő múlásával, ismereteink bővülésével az egész kérdéskomplexust részletesebben, világosabban és pontosabban foglalhatjuk össze. A dadaizmus és főképpen a szürrealizmus még nem kapott részletesebb ismertetést, mert ezek a mozgalmak annak idején a kezdet kezdetén voltak, s csak jóval később jutottak jelentősebb szerephez.”² A dadára nézve ez a megjegyzés a húszas évek közepére már nem helytálló, a szürrealizmus kapcsán pedig, amelyik ekkoriban még valóban expanzív fázisban van, elég annyit megállapítanunk, hogy amennyiben Kassák részleteiben érdeklődött volna iránta, már a szöveg írása idején is pontosabb jellemzést nyújthatott volna róla.

1927-re, a Dokumentum megindulása utáni időszakban árnyalatnyi módosulást figyelhetünk meg nála a téma megközelítése kapcsán. A Korunk 1927. márciusi számában Az

* Az írás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Kassák Lajos: *Az új művészet él!* Korunk 1926/3. 95.

² Kassák Lajos – Pán Imre: *Izmusok*. Napvilág, Budapest, 2003. 27.

új versről ír rövidebb cikket.³ Ezt az elmozdulást, a cikk gondolatmenetét összefoglalva így jellemzi Kassák monográfiája, Aczél Géza: „a Dokumentum szerkesztésekor Kassák még reményt lát szürrealista vers és konstruktivista indulat termékeny egyesítésére, s nem tagadja meg a múltól az irracionális mozzanat lehetőségeit”.⁴ Valóban ahhoz hasonló szintetikus megközelítés igényét olvashatjuk ki Kassák cikkéből, mint amelyet Németh Andor ekkoriban írt teoretikus szövegeiből. Csak míg Németh Andor a tiszta költészet és szürrealizmus fúziójának lehetőségeiről töprengett az „új vers” ürügyén, Kassák a konstruktivista absztrakciót és a látszólag „értelmetlen” mozzanatok próbálta összhangba hozni: „Verseiben nem értelmi közlést, hanem sajátos elemek sajátos egységét akarja kinyilvánítani. Az új vers nem a filozófia, logika vagy a mindennapok síkján mozgó élet átírása művészetté, nem úgynevezett, absztrahálás, hanem új realitás, a költészet realitása. Nem a natura elstilizálása a megfoghatatlan szimbólumig, hanem az öt érzékszervünknek megfoghatatlannak látszó kaotikus erők formába rendezése, az »irreális« realizálása.”⁵ Látható, Kassák itt a reális és irreális szférák egyfajta összebékítéseként tételezi a szürrealizmust, anélkül, hogy leírná az irányzat nevét. A továbbiakban a racionális értelmezéstől elszakadni tudó interpretáció lehetőségét javasolja: „Az új vers alapeleme a megkötetlen érzés, kifejező eleme a ritmus és a szó. Az új vers szavai nem az értelem szürke teherhordói, hanem nyers, a költő érzései szerint alakítható anyag. (...) Az új vers nem beszél el megtörtént csodákat vagy kitalált misztériumokat, de tartalmi és szerkezeti újszerűségében benne kell, hogy legyen a csoda nagyszerűsége.”⁶ A *csoda* fogalmának megjelenése Kassák koncepciójában újdonságnak mondható, és minden bizonnyal a Dokumentum-körben alakuló szürrealizmus-transzferhez is köze van. Ugyanakkor az, hogy a csodát a műalkotás *szerkezetéhez* köti a cikk, jelzi, hogy itt valóban a korábbi Kassák-nézetek és a szürrealizmus egyfajta szintézisére történik kísérlet. Ezt nyilvánítja ki a cikk zárógondolata is, amelyet egy programatikusan szürrealista művész aligha írt volna le ekkoriban ebben a formában: „az új költőnek új konstruktív formát alakító kozmikus és szociális életfelérzése különbözteti meg [az új költészetet a régítől]”.⁷

Egy újabb év elteltével, a Dokumentum megszűnése után a szürrealizmus megközelítésmódjáról már egyértelműen idejétmúltként beszél, nyilván úgy érzi, hogy a szintézisbe vetett reménye illúzióknak bizonyult. A gondolatmenet kifejtésének apropóját Déry 1928-as verseskönyve (*Énekelnek és meghalnak*) képezi: „A negatívummal szemben akarjuk

³ Kassák Lajos: *Az új versről*. Korunk 1927/3. 209–210.

⁴ Aczél Géza: *Kassák Lajos*. Akadémiai, Budapest, 1999. 133.

⁵ Kassák: i.m. 209.

⁶ Uo. 210.

⁷ Uo.

a pozitívumot. Művészetben: az »absztrakt« formalítás helyett az architektonikus tárgyiságot. Nem naturalizmusra gondolok, ez nálunk kiégést jelentene, föltétlen dekadencia lenne, hanem el kell fogadnunk az adott világot az ő anyagtörvényeivel együtt mint alakítandó matériát. Nem arra való a fantázia, hogy új realitásokat találjon ki, hanem, hogy az előttünk levő világanyagot szerkessze össze új ábrázatúvá a művészet síkján. Tegnap még helyes volt, ha a körülöttünk levő szörnyű realitások helyett egy realitáson feletti realitásról fantáziáltunk, ma (nem azért, mintha már valami is rendbejött volna körülöttünk) csak rendező fantáziára van szükségünk. Hiszen nem elmenekülni akarunk erről a világról, jobbra, a részünkre tűrhetőbbé akarjuk átalakítani.”⁸ A „realitáson feletti realitás” nyilvánvalóan itt is a szürrealizmusra utal, még ha annak a fantáziavilágba utalása inkább közkeletű redukciónak tűnik is, mint az irányzat lényegi jellemzésének. A „rendező fantázia” strukturáló jelenléte a cikk gondolatmenetében arra utal, hogy Kassák visszatér a rá alapjaiban mindig is jellemző, architekturális, megtervezett alkotási folyamathoz, alig egy évnyi „engedmény” után a realitás feletti realitásnak.

Ez a rövid áttekintés arról győzhet meg bennünket, hogy a szürrealizmus jelenlétének időintervallumát minimálisra redukálhatjuk a Kassák-életműben. Így elvethető Bori Imre opciója, amelyik már *A ló meghal...* vagy a korai *Számozott Költemények* idején szürrealizmusról beszél a Kassák-versekben. Meggyőző Seregi Tamás összefoglalója, aki az egyes avantgárd irányzatok relevanciáját vizsgálja a húszas évek Kassák-munkáiban – ő a futurizmus, aktivizmus-expresszionizmus, dadaizmus és konstruktivizmus irányzatainak jelenlétét mutatja ki a Kassák-versekben.⁹ Deréky Pál úgy oldja meg a kérdést, hogy azonosít néhány szürrealista prózát a Kassák-életműben (a *Tisztaság könyve* lapjain, illetve a Dokumentumban), de a Kassák-versek szerinte másfajta (konstruktivizmusból ihletődő) elképzelések nyomán születnek meg. A Kassák-prózák ekkortájt született darabjait ráadásul utólag maga Kassák is kapcsolatba hozza a szürrealizmussal, a következőképpen: „Nehéz lenne ezeket műfajilag pontosan meghatározni, ezért ma is csak így hozzávetőlegesen miniatűröknek nevezném. Születésük idejében a vers és epika valamiféle egybeolvasztását kívántam megvalósítani. Költészetem hatása alatt alakult ez a próza, s a szürrealizmus határát súrolta. Egy üstben főtt a valóság és a semmihez nem kötött fantáziálás. A feladat, amit meg akartam oldani, nem annyira tartalmi, mint inkább formai volt. Gondoltam, amit írok, ne témafeldolgozás, inkább valamiféle pszichológiai elemek konstruált játéka, zenei vagy festői

⁸ Kassák Lajos: *Néhány megjegyzés az új líra fejlődéséhez*. In: Uő: *Csavargók, alkotók*. Magvető, Budapest, 1975. 315. (https://reader.dia.hu/document/Kassak_Lajos-Csavargok_alkotok-9535)

⁹ Seregi Tamás: *Irányzati poétikák együttélése Kassák költészetében*. In: Kabdebó Lóránt et alii (szerk.): *Tanulmányok Kassák Lajosról*. Anonymus, Budapest, 2000. 173–183

új valóság legyen, önmagát kifejező zárt egység. Olyasvalami, ami a környező világ keretei között valószínűtlennek látszik, de a művészet területén adva van megvalósulásának tartalmi felidézése, formába zárása.”¹⁰ Az utólagos rekonstrukció alapján tehát ezúttal is szintetikus alkotásokról van szó. A metamorfózisok, az archetipikus képzetekre történő utalások, az álomszerűség beszédmódjai közelítik ezeknek a szövegeknek a horizontját a szürrealizmuséhoz. Bori Imre cselekvő „csoda”-mechanizmusról beszél e szövegek kapcsán.¹¹

Deréky e szövegek közül a *Reggeli harangszó* címűt úgy említi, mint amelyikben Kassák a szürrealizmussal társalog, egy alteregót hozva létre Olgyai Old Ernő személyében.¹² A szövegben egyébként egy Kassák Lajos nevű szereplő is felbukkan – ezért jogos dialogikus helyzetről, személyiségmegosztásról beszélni: „Olgyai Old Ernő huszonegy éves, és a vér játszik benne. Kassák Lajos, az író mindig szerette ezeket a teljesen magukat adó figurákat, bár az ő egyénisége szomorúnak, sőt elzárkóztan komolynak látszott az emberek előtt. Senki se tételezte föl róla, hogy el tudna fütyülni egy vidám nótát, vagy hozzá tudna nyúlni egy lányhoz úgy, hogy az valami erotikus változást érezzen magában. Ha pályázatot adott volna le valamelyik leányiskolába tornatanári vagy úszómesteri állásra, bizonyára sokan rá szavaztak volna a halszemű anyák közül. Mindezt azonban csak a külső benyomás láttatta így az emberekkel. A bensőségeket, a kifeszített rugókat, az üvegbura alá zárt huszonnégy ördögöt, az acélfogasokat, amikre az író vörös és fekete hétköznapi voltak fölakasztva, senki se ismerte. Bizonyára azt sem értette volna meg senki az ő állítólagos barátai közül, hogy mért megy most állandóan a különös fiatalember nyomában. Mért kékebbek a szemei, mért nem látszik a kopaszság a feje tetején, amit pedig a kávéházban mindenki észrevett már, ahogy ő egy külön asztalnál ül, és márványszobrot játszik.” Az, hogy a szövegbeli Kassák Lajos a fiatalember nyomában megy, úgy is érthető, hogy az alkotót vonzza a „magát adó” figura, egyfajta ifjúkori alteregót lát benne. Az, hogy az önjellemzésben kifeszített rugókat, huszonnégy ördögöt emleget, azt jelzi, hogy a kimondatlanul maradt tudattartalmak felszínre hozásában voltaképpen érdekeltnek mutatkozik. Olgyai Old Ernő sorsa tragikusan végződik a történetben, de Kassáknak mintha szüksége volna rá ahhoz, hogy kimondja személyiségének azokat az aspektusait, amelyeket korábban elfojtott – „azt, aki Kassákban Olgyai Old lehetett volna”.¹³ Olgyai Old története egyébként egy politikailag jelentéssé tételben, helyzetben

¹⁰ Kassák Lajos: *Önarckép háttérrel*. In: Uő: *Csavargók, alkotók*. https://reader.dia.hu/document/Kassak_Lajos-Csavargok_alkotok-9535

¹¹ Bori Imre: *A szürrealizmus ideje*. Forum, Újvidék, 1970. 23.

¹² Deréky Pál: *A vasbetontorony költői*. Argumentum, Budapest, 1992. i. m. 166.

¹³ Deréky: i. m. 167.

játszódik – ez a jellegzetesség több szürrealista Kassák-prózára is érvényes – *A fal mögött áll és énekelre* ugyanúgy, mint a *Szombat esti körmenetre*.

A Dokumentum első számában Kassák ebből a miniatúrciklusból közöl egy darabot, német nyelven (*Sonnabend – Procession*), ez a *Szombat esti körmenet* német nyelvű változata. A szöveg reflektál saját konstruáltságára, és egyfajta „éjszakai” mitológiát működtet – a csempész-lét az álom és az ébrenlét közötti átjárásnak a jelölője is ebben a kontextusban: „Csak azt tudnám, hogy hol van a barátom, akire a történet végét bíztam. A hajók csempészárut visznek, és szerencsésen átsiklanak az éjszaka szárnyai alatt. Ez sem rosszabb mesterség a többinél. A fő, hogy az ember meg ne ijedjen a saját árnyékától.”

A Dokumentumban közölt másik Kassák-próza, az *Olajfaág* ugyancsak csodás elemeket, váratlan fordulatokat tartalmaz. Egy Rabló és potenciális áldozata, egy lány közötti interakció feszültségét bontja ki a szöveg. Érdekessége, hogy mintegy színre viszi a mindentudó narrátor és szereplője közti interakciót, a következőképpen: „– Ne félj – súgtam neki a falakon keresztül. – Ez a Rabló egyáltalában nem az, akinek mutatja magát. Ezt a Rablót karácsonyeste öntötték a szakolcai cseléd lányok. Ez a Rabló a Noé bárkájától megszökött fajdkakas, és semmi más. A lány talán gyöngye értelmű volt, nem fogta föl a szavaim jelentését. Arra-arra pillantott, ahol engem takartak a falak, sajnos, ezek a falak téglából voltak az ő részére. Egészen egyedül érezte magát a Rablóval, s várta, hogy történjék meg, aminek történnie kell.” Az átlátszóság/átlátszatlanság problematikája Déry Tibor üvegejű borbély-szövegei kapcsán a Dokumentum folyóirat szövegeinek sokat elemzett aspektusai közé tartozik. Itt sajátos jelentésárnyalatot kap: a manipuláló elbeszélő és a kiszolgáltatott szereplő viszonya voltaképpen megkettőzi a Rabló/lány viszonyt, reflektálttá téve azt. Kassák tehát szürrealista prózájában a személyiség megtöbbszörözésének technikáival kísérletezik újra meg újra. Az elfojtások, a cenzúrázott tudattartalmak felszínre törése zajlik ezekben a szövegekben.

Kassák a Dokumentum időszakában, tehát 1926–27 táján próbálkozott azzal, amit a szürrealizmus nyújthatott számára, de nem tudta olyan értelemben saját ügyeként képviselni, mint korábban az aktivizmus vagy a konstruktivizmus sajátos módon értett változatait. A Déry-verseskönyvről írt ismertetéséből jól érezhető, hogy alig egy évvel a Dokumentum-időszak lezárultát követően meghaladott, lezárult korszakként utal vissza a szürrealizmus művészettörténeti epizódjára.